

УДК

821.163.41.09-32 Јовановић Д.

355.01-055.2(497.11)"1915"

DOI

10.18485/KNJIZ.2015.1.5

Јована Реба
Карловачка гимназија,
Сремски Карловци

Оригинални научни чланак

Први светски рат у делу заборављене књижевнице Драге Јовановић

У историјским, друштвено-политичким и уметничким документима из Првог светског рата, безимени лик жене се, попут сенке, надвија над стравичне догађаје и голготу, над болест и смрт. У жељи да дефинишемо Њене контуре и реконструишемо Њену причу – проучавали смо стваралаштво уметница које су искуство Првог светског рата транспоновале на литерарну раван. Једно од кључних места ове женске архиве заузима збирка прича *Мученице и грешнице* Драге Јовановић (1885–1975) – српске књижевнице која је дипломирала књижевност на универзитету у Женеви 1911. године, где је и освојила прву награду за психолошко-драмску поему *Ноћ у Венецији* (1909). У првој половини 20. века објавила је романе *Без имена* (1929), *Верин случај* (1963), збирку приповедака *Мученице и грешнице* (1937), *Мозаик стварности и снова* (1965), приповетку „Мајка“ (1961), збирку поема *Сан летње ноћи* (1933) и драму *Јесења ноћ – зимска ноћ* (1966). У својим делима је истраживала проблематику материнства, ванбрачне трудноће у традиционалном друштву, љубави, болести и смрти. У збирци приповедака *Мученице и грешнице*, некада популарна, а данас потпуно заборављена књижевница Драга Јовановић поставила је оквире женског ратног простора у Србији 1915. године, осветљавајући живот из различитих углова „мученица“ и „грешница“, принуђених да се ухвате у коштац са ужасима сиромаштва, робовања, глади и смрти. Анализа ће показати да је пред нама релевантно уметничко сведочанство о женском полу рата, које носи субверзивну и узнемирујућу поруку о смислу жртвовања. Дело се намеће својим естетским вредностима, те заслужује поновно објављивање, академску пажњу и нова научна истраживања.

Кључне речи: Први светски рат, ратна проза, Драга Јовановић, збирка *Мученице и грешнице*, женска улога у рату

Промишљање текстова српских књижевница из прве половине 20. века често намеће закључак о трагичном временском неспоразуму између ауторки, друштвено-политичких околности и аудиторијума. Одређене књиге су улазиле у јавни простор у специфичном тренутку када је прича унутар њихових страница већ тонула у анахронизам, или је иновативним изразом превазилазила хоризонт очекивања. Дакле, прекасно, или прерано. Последице су биле далекосежне: поједине књиге, упркос литерарно-естетским вредностима, биле су прерано одбациване, или заборављене пре него што би дочекале књижевну епоху чије су вредности антиципирале. Такву судбину је задесио путопис Јелене Димитријевић *Нови свет или у Америци за годину дана* (1934), који представља комплексну и значајну анализу радикалне промене родног статуса Американке после Првог светског рата. Али, у години у којој је дело објављено, свет је већ радикално променио своју политичко-економску визуру. У моменту објављивања, путопис не пружа увид у актуелну ситуацију, зато што Јелена Димитријевић описује Америку у периоду рапидног економског просперитета и преузимања централне позиције моћи и богатства у свету. Међутим, 1929. године, Америка се суочава са великом економском кризом – сломом индустрије и привреде, масовном незапосленošћу и инфлацијом, чије су последице катастрофалан пад стандарда и огромна социјална криза. Последице су биле драматичне друштвено-политичке и социјалне промене, које су се одразиле на све аспекте живота и припремиле терен за афирмацију нових идеологија. Управо зато, у моменту објављивања, овај путопис фигурира као анахрони текст о Америци која у датом моменту – више не постоји.¹

С друге стране, дело уникатне уметничке вредности: *Сапутници* Исидоре Секулић, стигматизовано је управо зато што година у којој улази у српску културу, 1913, представља временску тачку где се укрштају драматична политичка превирања и вишевековна национална стремљења. Управо зато, Јован Скерлић ће дело позиционирати у уски оквир женског интимног простора, који функционише као суптилан вид егоцентризма и друштвено-политичког ескапизма.²

Када је о књижевници Драги Јовановић реч, намеће се утисак да је највећи део њеног стваралаштва у временском конфликту са књижевним публиком. Дело *Верин случај* представља индикативан пример за ову тезу. Објављен 1963. године, психолошки роман са темом ванбрачне трудноће у грађанском друштву Србије на почетку 20. века, деловао је попут анахроног текста, случајно залуталог из прошлости. Између феминистичке анализе

женске сексуалности у српској краљевини и социјалистичког система вредности југословенске републике постојао је непремостив друштвено-политички јаз. Роман је убрзо потонуо у заборав, упркос позитивним критикама.

Збирка прича о Првом светском рату, *Мученице и грешнице*, објављена у освит Другог светског рата, 1937. године, кратко је уживала у позитивној рецепцији критичког и књижевног аудиторијума. У послератном периоду, књижевница се нашла на маргинама научно-књижевног интересовања, невидљива, непозната и убрзо заборављена.

Ослобођени баласта времена и рецепције омеђене историјско-политичким ограничењима, покушаћемо да реконструиремо животни и стваралачки пут ове награђиване уметнице, те да кроз анализу наведене збирке прича о женама у Првом светском рату укажемо на њене литерарно-естетске вредности. Циљ нам је двојак: да отворимо дискусију о значају стваралаштва Драге Јовановић за српску књижевност, али и да укажемо на значај искустава безимених жена – главних јунакиња њеног дела, у промишљању Другог пола рата.

Књижевница Драга Јовановић рођена је 16. октобра 1885. године у Крагујевцу. Потичала је из занатлијске породице. Отац Илија, абација, и мајка Василија имали су троје деце: сина Милоша који је умро у детињству, и две кћери: Драгу и Даницу. Од раног узраста, Драга Јовановић показује интересовање за науку и књиге. После основне школе похађала је Вишу женску школу у Крагујевцу (1896–1902), а потом гимназију у Београду, где је матурирала 1906. Захваљујући оствареном успеху током школовања, добила је стипендију за студије књижевности на Филозофском факултету у Женеви. Године 1911. доживела је двоструки успех – дипломирала је са највишим оценама и освојила прву награду за психолошко-драмску поему *Ноћ у Венецији* (*La Nuit a Venise*), написану поводом прославе 250 година од оснивања Женевског факултета. Према речима списатељице, „то је било први пут да један студент из иностранства добије ову награду.“³ Током студирања у Швајцарској време је проводила са књижевницима Јованом Дучићем и Томом Ускоковићем. У Женеви се упознаје са будућим супругом, професором Пантом Јовановићем. Заједно су се преселили у Скопље, где су се венчали 1912. године и изродили троје деце. По завршетку Првог светског рата, Драга Јовановић ради у Скопљу као професор у гимназији (1918–1921), а потом у трговачкој школи (1921–1925), те на трговачкој академији (1925–1931).

Пензионисана је као инспектор Одељења за трговину и индустрију Вардарске бановине (1935)⁴.

Иако је почела да пише прозу пре Првог светског рата, Драга Јовановић објављује своја дела тек од треће деценије 20. века. Године 1931. излази из штампе роман *Без имена*, за који добија похвалу на конкурс Београдске општине. У критици објављеној у часопису *Мисао* истакнуто је да „без праве архитектонике једнога романа, без сложенијег комплекса догађаја, у ствари са једном једином безименом личношћу – ове топло написане стране остављају импресију романсираног дневника. Дневника једне жене ватрене уобразиље и живе духовне радозналости. Од нејасног буђења женке у узнемиреној девојчици, кроз бујање изнутра дубоко заталасане младости, до смираја зрелог доба и материнства – суптилно је психолошки продубљиван један интимно компликован живот, изванредно богат интересантном садржином личности изузетне по особинама душе и духа.“⁵ Критичар Милан Ђоковић закључује да дело „има све битне одлике једног чистог и типично женског самопосматрања“⁶, те да је написано са „несумњивим и немалим књижевним даром“.⁷

Пре Другог светског рата Драга Јовановић објављује збирку поема *Сан летње ноћи – Ноћ у Венецији* (1933) и збирку прича *Мученице и грешнице* (1937). У том периоду је активна као председница Друштва пријатеља уметности „Јефимија“ у Скопљу (1935–1938) и као чланица Удружења независних књижевника (1937–1941).

У првим деценијама после рата књижевница се повукла из јавног живота. Тек од шездесетих година поново почиње да објављује своја дела: збирку новела *Мајка* (1961), роман *Верин случај* (1963), збирку приповедака *Мозаик стварности и снова* (1965) и збирку поема *Јесења ноћ – зимска ноћ* (1965).

У послератној рецепцији њених дела истиче се критика Аритона Михаиловића у часопису *Браничево*. Анализирајући роман *Верин случај* – о проблематици ванбрачне трудноће, критичар истиче да „иако је мотив из давног и предратног Београда, он је потпуно модеран и по композицији и по психологији жене која доживљава ужасне часове. Писац се може само поносити савршеном обрадом, ове, у ствари поеме, и њеног развоја.“⁸ Михаиловић на крају закључује да је књижевница „врло образована жена“⁹, те да је „мало писаца који су се уздигли на тако висок ниво. Учинили би јој велику неправду ако би прешли без истицања њених књижевних одлика и допустили да утоне у море заборав.“¹⁰

Анализирајући збирку приповедака *Мозаик стварности и снова*, критичарка Нада Тодоровић наглашава да је Драга Јовановић „искусни сликар разних треперења људске психе, са способношћу да дубоко понире у друге личности, да се уживљава у њихова осећања. Све ове приче одликује елегантан књижевни израз, пуноћа фразе и богат књижевни језик.“¹¹ Према мишљењу критичарке, целокупно стваралаштво књижевнице се може дефинисати као мозаик јавности и снова: „Она је снажним реализмом нацртала животну стварност и животне импулсе своје епохе, а све то дала је кроз кристалну призму своје поетске личности, вечито уљуљкиване у снове о лепоти коју је хтела и умела да види и доживи.“¹²

Необјављени романи Драге Јовановић *Радићу у фабрици*, *Политичари* и *Свет се зауставио*, као и одређени број приповедака, чувају се у Архиву Србије. Своје прозне текстове објављивала је у часописима: *Стара Србија* (1922), *Живот и рад* (1938) и *Јужни преглед* (1959, 1963, 1965). За књижевне заслуге Драга Јовановић је у Краљевини Југославији одликована орденом Светог Саве V и VI реда и орденом Југословенском круном IV реда. Значај њеног књижевног стваралаштва у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији јавно је потврђен 1965. године, када добија статус уметника и остварује право на књижевну пензију. Уметница је умрла 17. априла 1975. године у Београду. Упркос званичном признању литерарне вредности, уметност Драге Јовановић – родно дефинисана, тематски одређена женском проблематиком, без идеолошког контекста – била је неопозиво осуђена на друштвену изолацију.

*

Као што истиче Ана Коларић, за историју феминистичких идеја од великог је значаја хронологија односа жена и женских група у односу на нацију и државу: „Разумевање тих веза најчешће се мења са променом контекста коју можемо схватити и као крупну промену односа моћи унутар једног институционално уоквиреног простора. Рат је таква промена, вероватно најдраматичнија по свом утицају на живот једне политичке заједнице. Међутим, захтеви који се постављају пред припаднике заједнице нису родно неутрални.“¹³

Истражујући емотивни свет жене у Првом светском рату, Драга Јовановић ће инсистирати управо на родној разлици улога у сукобу. Стварајући управо изван таквих оквира друштвено прихватљиве дефиниције жене: као ратнице, мајке хероја или као

болничарке, књижевница је у збирци приповедака *Мученице и грешнице* покушала да искључи сопствену моралну перцепцију и да транспонује на литерарну раван причу по диктату својих имагинарних јунакиња. Ко су њене сабеседнице? Анонимне жене чије су животне приче нагло и брутално модификоване под утицајем магловитих политичких аргумената. Упркос јавном ратном дискурсу, обележеним косовским митом,¹⁴ основна мисао која ове жене обавија јесте да је живот постојао пре рата, да га више нема, те им једино преостаје нада да ће у будућности све бити као што је било и да ће сви најмилији поново бити ту. Живи.

Временски јаз између Првог светског рата и године објављивања дела износи готово двадесет година. Чини се да је књижевница дуго трагала за уметнички, етички и родно адекватним изразом, ослобађајући га бремена идеологије, док није у фокусу остао само огољен женски живот, сведен на суштинске елементе: преживљавање – духовно и физичко. С друге стране, уметнички најфрагилнији аспекти збирке јесу мушке приче. Чини се да Драга Јовановић, сликајући унутрашње светове негативних јунака (немачких и бугарских окупатора), не успева у потпуности да дочара комплексни мозаик мушке свести. Насупрот томе, уметничком транскрипцијом женске психе и стратегија преживљавања, књижевница обликује транспарентну и драматичну причу о рату као моралној победи женске животворне енергије у судару са смрћу, болешћу и (мушким) разарањем.

Збирка *Мученице и грешнице* имала је малобројне, али позитивне критике. Књижевни критичар З. Црниловић у часопису *Јужни преглед* указаће на уметничку снагу и таленат књижевнице да хронику српске голготе представи кроз призму женског чина патње,¹⁵ док Нада Тодоровић у већ поменутом чланку дефинише дело као „епопеју страдања српског народа, која се по својем уметничком изразу и по аутентичности сведочанства мора ставити на чело стваралачког рада Драге Јовановић.“¹⁶

Српско друштво о којем пише наша књижевница, историчарка Божица Младеновић дефинише као „женско“: „Недостајали су мушкарци у најбољим годинама. Многи су погинули у борбама, остали су ратовали или су били интернирани. Стање је било неприродно и неуобичајено.“¹⁷ Ипак, дело не представља изоловано острво женске популације која преузима обе родне улоге. Свака прича у збирци је заснована управо на проблемском односу са мушкарцем, чија је улога кључна у дефинисању координата женског деловања у ратним околностима.

Формулацијом наслова *Мученице и грешнице* књижевница је покушала да експлицира моралну дихотомију, указујући читаоцу на самом почетку на ограничен избор њених јунакиња. Релација између два дата појма асоцира на хришћанску дилему: или жртвовање (које неминовно имплицира патњу и смрт), или грех (који спасава тело од физичког уништења, али поништава душу). Оваквим моралним одређењем, књижевница је иницијално дефинисала вредносни суд о својим хероинама, а дата позиција јој је омогућила да се у самом тексту повуче из улоге судије, те да објективно и логично представи и објасни узроке и последице женских стратегија преживљавања.

Збирка је састављена од седам прича: „Непријатељ је удаје“, „Његов начин“, „Једна од обичних“, „Код команданта“, „Њих две“, „Смрти у очи“ и „У лагеру“. Иако је тема сваке приче жена у ратним околностима, у свакој је књижевница разматрала специфичан феминолошки аспект. У првој причи „Непријатељ је удаје“ укрштена су два драматична догађаја: богатог сеоског газду Митра Вељановића непријатељ је сурово претукао. Уз натчовечанске напоре успева да допузи до куће, са жудњом да последње часове проведе са женом Ником и децом:

– Изгубио сам снагу од бола и рана...и пао...и...свест ме издала. Мислили су ваљда да сам мртав и оставили ме на раскрсници. У ноћи се освестих. Видим да сам сам и почнем се вући по земљи. Најпре врло тешко, затим, уз чврсту жељу да умрем под својим кровом, добијем нешто снаге и све лагано, вукући се и одмарајући се крај плотова, стигох до нашег прага. Сада шта Бог да. Ту сам са вама. Где су друга деца?

- Ту су, Митре. Хоћеш да дођу?
- Хоћу. Нека дођу. Јер сутра...Ко зна? Слаб сам јако. Ако и преживим ову ноћ, са даном ће и они доћи...приметиће...Доведи децу!¹⁸

Следећи крваве трагове несретног Митра, непријатељска војска му долази на кућни праг. У потресној натуралистичкој сцени Драга Јовановић слика сахрану живог човека – чин који прераста у симбол опште несреће, горе од смрти:

Наредник се само насмејао и наредио војницима:

- Носите овога и сахраните га ту, у дворишту.
- Жив је, господине, - усуди се Ника, не схватајући још шта овај хоће.
- Носите га! – понови наређење. – Он је мртав.

Велика, ван себе од страшног разумевања онога, шта овај нечовек хоће, загрли грчевито оца. Ника се сручи на свога мужа, притискајући га свом тежином свога тела, само да га одбрани, па закрављеним очима, као разјарена вучица, посматраше војнике, готова да на

њих скочи. Деца се вриштећи заплитаху око ногу војника, а ови их гураху ногама. Одвојише лако изнурене жене од рањеника и изнесоше га из куће.

Мало доцније уздизала се свежа хумка над живим, затрпаним Митром и док су јутарњи ваздух језиво просећали јауци из Митрове куће, цела варошица је стрепела над својом судбином.¹⁹

Низ страховитих догађаја овде се не прекида. Испровоциран лепотом и храброшћу Митрове кћери Велике, непријатељски заповедник је осуђује на посебну врсту деградације: приморава је да се уда за малоумног сеоског слугу. Разапета између осећања одговорности према породици и жудње за смрћу, Велика се на крају мири са својом судбином. Неприродан однос на силу спојених супружника, књижевница обавија атмосфером латентне сексуалности, наговештавајући Стојанову жељу за Великом, инхибирану свешћу да је разлика између њих непремостива:

– Велика, немој! Не плачи! У нашој кући нису зли. Сиротиња смо...али...нисмо рђави. И примаче јој се нешто ближе.

А она као да то није приметила или се није бојала. Али је још увек плакала.

Он није могао одолети жељи. Сасвим полако са страхом и побожношћу, само врхом прстију дотаче се њене косе, па када она мирно остаде, он је нешто слободније узе целом руком. И у њему нешто задрхта радост и срећом. Као дете, радосна лица и светлих очију, посматрао је на длану њене топле косе и као да ништа више на свету није желео.²⁰

Завршетак приповетке је одраз сетног смирења главне јунакиње која прихвата наметнуто заједништво. Поредило зло које је доживела од „паметних“, она закључује да је брак са „лудим“ сада једини облик стварности у којем се може сакрити од бола, понижења и патње.

У следећој причи „Његов начин“ Драга Јовановић развија мотив сексуалности који је у претходној само наговештен. Главна јунакиња, госпођа Марковић, принуђена је да дели дом са непријатељским командантом Јанчевим. Доживљавајући младу жену као пасивни објекат, чија је сврха да задовољи све његове пориве, Јанчев је поступно потчињава. Међутим, уместо да понизи главну јунакињу сексуалном доминацијом, он је несвесно ослобађа емотивних инхибиција. Фрустрирана због сопствене слабости и грешног предавања непријатељу, главна јунакиња анализира свој однос у прошлости са мужем,

хладним и сексуално дистанцираним лекаром, који је њену глад за љубављу безуспешно лечио лековима:

И поред све лудости ове ноћи, у њој је још остало толико незасићене глади, још узавреле чежње толиких година, још уздржаваног и непроћерданог жара обесне младости. Њен озбиљан муж или је није довољно волео, или није осећао шта све својим пољупцима распирује у њеној души, те кад је код ње све пламсало у пожару страсти, он је мирно превртао по неким књигама до поноћи и чудило се, када би је затекао још будну у њеном кревету. Пред толиким неразумеванем она се грчила и угушивала толике захтеве свога темперамента, својих чула и имала толико немирних, непроспаваних ноћи, да су је већ и живци почели издавати. А муж, лекар, кљукао ју је свим могућим лековима.²¹

Покушавајући себи да објасни, али не и да оправда „грех“, она проводи време у спирали непрестаног кајања, очајања, али и незаустављиве сексуалне жудње, која је сатире и гони у нова понижења. Сликајући мушку перспективу овог садомазохистичког односа, књижевница претвара команданта у симбол анималне бруталности. Његов једини циљ је доминација над женом – прво да је потчини својим прохтевима, а потом да је грубо одбије, свестан њене потребе за страшћу и љубављу.

Прича се завршава суицидом главне јунакиње. За њу је то једини морални излаз из клаустрофобичног простора у којем је заробљена. Слика негативног мушког јунака остаје непромењена до самог краја. Потпуна равнодушност због смрти младе жене само још више наглашава њену трагедију, у којој грех престаје да буде грех и прераста у мучеништво:

Око осам сати послани је послом ушао у купатило, па, запрепашћен призором, као избежумљен истрчао и улетео у командантову собу. Но како од запрепашћења није могао одмах да дође до речи, командант је, збуњен и донекле уплашен, стајао пред тим унезвереним човеком.

- Господине...промуцао је најзад.
- ??
- Тамо...несрећа...
- Говори, најзад, глупане! – продера се страшно Ј.
- У купатилу...мртва...г-ђа Јанковић.
- Хвала Богу, одахну Јанчев. а ја сам мислио Бог зна шта! Не улази ми други пут у собу пре но што се повратиш од узбуђења. Одлази!²²

У истом тематском кругу се налази и прича „Код команданта“. Наглашавајући садизам бугарских окупатора, Драга Јовановић осветљава чин злостављања младе девојке

Данице у истражном затвору. Њен „грех“ – покушај да од власти затаји свињско месо, разлог је за заточење у ћелији, која постаје позорница бруталног физичког и психичког мучења. За разлику од претходне приче, у којој је садомазохистички однос заснован на проблематици забрањене страсти, сада је злостављање иницирано управо недостатком женске сексуалности. Непријатељ је увређен чињеницом да је затвореница ружна, на граници између мушког и женског пола, те његова очекивања не могу бити испуњена:

- Погледај! – рече. – Шта је ово? Мушко или женско? Ни образа, ни кукова, ни груди.

Она се све више грчила и увлачила у себе, као да је са стидом хтела да уштеди другом непријатност од посматрања њене беде, јер мршавост није толико одавала ружноћу, колико бедан начин живота и испијајућу глад. (...) Бледа од страха и са ужасом од онога што је требало да дође, она је почела руком да прикупља хаљину на грудима и грчевито стеже песнице, како би угушила дрхтај који ју је ломио.²³

Сводећи женско биће на предмет без естетске вредности, командант је дефинише речју „наказа“. Његова потреба да је оголи и понизи буди у јунакињи зачудно осећање осветољубиве радости, јер, као предмет, она не може да послужи његовим поривима:

- Види! Ово је наказа! – викну своме пријатељу и грубо руком трже разрез њене танке блузе и раздера је. (...) Дубоке јаме око жилавог врата истицале су мршавост грудног коша, на коме се јасно оцртаваше свака кост, а две бледе, чисто модре брадавице губиле су се скоро у наборима усахлих дојки. Увређена у своме женском стиду и поносу, она није могла да разуме зашто је све ово било потребно овеме крвнику, јер, најзад, она је овде доведена због прекршаја наредбе, па нека се на томе и заустави. Шта се кога тицало њено тело и њена беда. Уз то је магловито осетила да је то баш њено преимућство у овоме тренутку, јер иначе...И дође јој чисто драго, што се та животиња цери тако разочарано, и, да је само смела, она би се, у свој својој утучености, насмејала злобно, пакосно и добацила му у лице:

- Ти си се нечем надао, али, ето, ја сам ружна, наказна.²⁴

Да би ипак задовољио своју садистичку потребу за задовољством, командант се фокусира на чин бруталног физичког насиља:

Даница зажмури, чу фијук и осети штар бол преко плећа. Затим други, трећи, четврти...Она је све јаче стискала зубе, дувала на нос, грчила се и превијала, али дуго није пуштала глас. (...) Командант је осетио да очајање може све. Затим, љут на своју тренутну слабост, дохвати нагло корбач из руку Иванових и стаде избежумљено ударати по јадној девојци, те када се она, сва исцрпљена, крвава од свеже отворених рана, под немилосрдним

ударцима сручи на под полумртва, он јој приђе и чизмама поче газити већ измрцварено тело.²⁵

Језивом градацијом злостављања, књижевница наглашава да чак ни командантов подређени официр није могао да посматра:

Извукао се полако још оног тренутка, када је командант почео сам да шиба. Дирао га је призор, који је он, у наступу беса и мржње, и сам толико пута приредио, али који није могао поднети као обичан посматрач.²⁶

Сцена злостављања се може анализирати и кроз теорију Катерине Колозове о филозофији насиља, која тврди да „кад год је нека психичка операција/ активност усмерена према реалном или да афицира Реално одређено као неко или нешто, она има за циљ да делује на тело, на физичко. На пример, жеља за потпуним, целовитим „реалним“ поништењем некога, реализује се кроз деструкцију њеног / његовог тела – иде чак до убиства или наношења крајњег физичког бола.“²⁷

До краја приповетке Даница је претворена у дехуманизирани предмет. Тако је доживљавају и војници, чији је задатак да однесу полумртво тело. У њиховом кратком равнодушном дијалогу сублимирана је трагедија њеног женског бића:

- Још није мртва! – рече један војник
- Вала, тврда нека кост! – одврати Иван.²⁸

У наредној приповетки „Смрти у очи“ Драга Јовановић проширује мучну слику злостављања, исцртавајући путању: од затвора до масовног хомоцида. Главна јунакиња, Анђа Петковић, жена српског судије, суочена је са егзистенцијалним страхом за своју децу, као и са осећањем потпуне беспомоћности, јер јој је тело исцрпљено болешћу. Неочекивана посета мистериозног пријатеља, којег траже окупационе власти, доводи главну јунакињу у безизлазну ситуацију. Ухапшена под сумњом да помаже Србима, Анђа постаје затвореница у ћелији, која се „никада не празни“,²⁹ зато што, стравичним континуитетом, живи свакодневно замењујују мртве. Страхота овог места не огледа се само у понижењу људи, који, у недостатку простора, леже једни преко других, већ првенствено у њиховом паралишућем страху од ноћи, када крвници долазе и одводе одабране на стратиште. Долазак

јутра доноси олакшање, јер смрт, попут кошмарне визије, по правилу не излази из сенке мрака:

Она је ћутала и затворила уста, упињући се да што површније дише, јер је ваздух био сувише тежак и непријатан.

- Спава Вам се? – питао је опет шапатам њен сусед.

- Не. Ћутим тако, да друге не бих узнемиравала. Можда су заспали.

- Какав сан? Не спавамо ми ноћу. Чекамо тако и стрепимо целу ноћ, па каткада тек када се сване одахнемо и заспимо.

- Шта чекате? – пита она и сама не знајући зашто, јер јој је сасвим јасно шта чекају и зашто стрепе.³⁰

Управо зато, Анђа не осећа страх када је одведу на саслушање, јер је дан већ наступио. Међутим, иако је потписала све што су окупатори од ње тражили, уз обећање да ће је заузврат ослободити, поново је враћају у ћелију. Дан се завршава, а ноћ доноси страховите вести:

„Врата се отворише. Још један војник уђе, те заједно изгураше избезумљену жену која је кидала косе у очајању и гризла руке у немоћном бесу.“³¹

Ипак, случајни сусрет на путу ка стратишту са пријатељем њеног мужа спасава јој живот: смртна казна се модификује у наредбу за интернацију. Сликајући спектар емоција који преплављује главну јунакињу, књижевница истиче како је за психу карактеристично да, у судару са стравичним околностима, искључује сва чула и жудње, сем нагона да се преживи, по сваку цену. Ћелију која је представљала предворје смрти сада замењује нова ћелија – станица на путу интернације. У атмосфери бола, страха и очајања, оба простора су изједначена:

И овога пута, добила је место крај самих врата. Ваљда зато, што је последња ушла. Скромно је заузела своје место, али није могла да спава од бола и умора. Тешило ју је само, што ће им од границе, бар се тако говорило – да возом продуже даље. Тишина није била у соби, иако су сви лежали непомично. Неко је јаукао, неко јечао, неко стењао, неко се једва повраћао од кашља, а неко је опет крклао као у последњем ропцу. Она је стезала срце и није пуштала глас, иако су јој ноге биле у ранама, а карличне кости рашчашене и здробљене.³²

Трагедија интернираних Срба достиже врхунац у моменту када смрт дође нагло, ненајављено и тихо:

Наједном, као да је чула окретање кључа у брави. И други су чули, те се цела леса људи подиже до пола. Ослонили су се на зид и ослушкивали. Нису се преварили. Врата се збиља отворише и у собу уђе један војник с фењером, а за њим друга двојица са пушкама и бајонетима. Све се очи укочише у њих тројицу у самртном страху. Али се још ништа није знало сигурно. Тек кад, скренувши лево од врата, први војник прободе првога на реду, а други му зададе још један исти такав ударац, било је јасно да ће их све снаћи иста судбина. (...) Мирис топле крви гушио је чудно. Из неких би рана крв шикнула при извлачењу бајонета и упрскала целате. Али се они нису освртали на ту маленкост, нису је чак ни отирали с лица. Журили су и сами, да овај мучан посао што пре заврше.³³

Као и у причи „Код команданта“, Драга Јовановић уметнички уобличава зло у његовом живом, пулсирајућем облику, структурирајући наративне сегменте кратким, информативним реченицама, огољеним и ослобођеним описа. Оживљавајући у свести читаоца језиве, мучне слике колективног убијања, она гради мост између имагинације и историјског догађаја, наговештавајући да испод проливане крви не постоји политичка аргументација, већ искључиво универзална порука о злу, које је у човеку притајено, те се ослобађа када политичке околности то учине легалним.

Последња прича „У лагеру“, представља тематски епилог претходне. У њој је уметнички уобличена атмосфера логора – крајњег одредишта интернираних жртава. Главна јунакиња, храбра и хумана госпођа Симић, ухапшена је зато што је женама тајно достављала писма са фронта. Позиционирајући је у улогу посматрача свеопштег зла у ограђеном простору „лагера“, Драга Јовановић примењује идентичан стваралачки метод, као у горенаведеним причама: концизним, упрошћеним реченицама она ниже чинове злостављања, будући у читаоцу осећај страве и клаустрофобије, као и беспомоћног беса због апсурда ратног насиља:

Барака је била пространа и у њој је бар било дрвених кревета, на којима се могло одмарати и гђ-а Симић се чудила да је још и ово могла сматрати као угодност. (...) Читава Топлица је ту била смештена: Ту је баба Стана, сва модра од шибања и испребијана кундацима. Лежи немоћно на кревету и тек се само мало придигне, кад јој ко принесе воде, да њоме окваси сасушено грло; ту баба Цвета, стара преко 80 година, интернирана зато што је, не знајући шта се дешава, питала непријатељске војнике куда одлазе (а они се баш повлачили после једног сукоба са комитама); ту Смиља, још млада жена, чије су очи скоро исцуриле од удараца корбачем по лицу и глави, те сада махом седи у каквом мрачном куту прикупља око себе своју децу, мршаву и жуту као восак, које од глади, које од болести...

Описујући страдање жене и деце, књижевница поново истиче несаломивост људске потребе за животом и моћ регенерације. Крај приповетке означава и крај ратних мука; преживели ће потиснути сећање на агонију и предати се радости и узбуђењу, јер се живот, упркос свему, обнавља и наставља.

Као што смо видели, у наведеним причама је књижевница насликала клаустрофобични свет страве у којем су жене зостављане само зато што су се супротставиле нехуманим правилима нове власти и новог времена. Као противтежу датим животним узусима, Драга Јовановић анализира у приповетки „Њих две“ стратегију преживљавања јунакиње која је донела безусловну одлуку да преживи и спасе своју децу, без обзира на етичке принципе.

Прича је базирана на паралелизму две животне путање: Госпође Милкић, која сарађује са окупатором, и Цвете, прототипа традиционалне балканске супруге, која се мучи и страда покушавајући да прехрани породицу, са моралним императивом да сачува своју част и неукаљану успомену на одсутног супруга. Мотив њене бескомпромисне борбе је конгруентан мотиву страдања јунакиње из приче „Једна од обичних“ – госпођи Марић, која, упркос болести и крајњем сиромаштву, с презиром одбија неморалну понуду свог газде, иако је опасности да с децом заврши на улици. Јунакиње обе приче доживљавају исту судбину – непријатељска власт их насилно интернира у друге делове државе, увећавајући њихове муке и угрожавајући животе њихове деце.

Систем вредност који заступају дате јунакиње из прозних текстова „Њих две“ и „Једна од обичних“ у складу је са традиционалним поимањем женског морала у патријархалном друштву. С друге стране, госпођа Милкић представља симбол колаборационизма, а њени поступци израз беспоштедне стратегије преживљавања. Као што смо истакли на почетку, књижевница свесно избегава улогу судије, трудећи се да акт ове јунакиње представи као последицу језивих ратних околности. Увређена супериорним ставом бугарског команданта који јој је додељен као сустанар, јунакиња одлучује да манипулативним односом са непријатељем омогући својој деци живот идентичан предратном. Развијајући мрежу сарадње са различитим нивоима власти, као и са ратним профитерима, она успева да, у атмосфери страха, беде, глади и болести, претвори свој дом у изоловано острво мира и благостања.

Постављајући њену животну причу у паралелни однос са Цветином очајничком борбом, књижевница наговештава узнемирујућу и субверзивну моралну дилему, оличену у питању: да ли је жртвовање заиста морални чин – ако подразумева патњу и смрт деце? На ово питање Драга Јовановић експлицитно не даје одговор, али га оставља отвореним. У свакој причи она инсистира на морбидној апсурдности рата, који прождире своје жртве само да би се задовољила патолошка потреба за насиљем. Жртве су најслабији чланови друштва: жене и деца. На тај начин, књижевница одваја своје дело од друштвено-политичког објашњења рата, а самим тим – од друштвено прихватљивих стереотипа о моралу и греху, те глорификације мучеништва. Можемо поставити хипотезу да је збирка *Мученице и грешнице*, остала на маргинама српске књижевности, управо зато што није била у сагласју са идеолошком визијом српске жене у рату. Потреба да се експлицитно забележе чинови насиља, непостојање награде за претрпљени бол и понижење, покушај да се зарони у суштину живота обичне жене која у рату треба и мора да преживи упркос болестима, глади и беди – елементи су који текст претварају у оптужбу застрашујуће великог броја маргинализованих, који не могу да схвате узроке рата, нити да добију признање за мучеништво. Бол и патња *малих* жена, у новим политичким околностима неће имати одјека. Остаће забележене само приче оних жена које, како нас упозорава Лидија Склевицки, заслужују „пажњу повијесне знаности једино у оним ситуацијама када дјелују попут мушкарца“³⁴. Стога, из културолошке и политичке перспективе, постаје логично зашто овакво дело није имало, упркос позитивним критикама, значајнију улогу у српској књижевности.

Данас, када гласови маргинализованих група постају путокази за боље разумевање прошлости и комплексно промишљање односа моћи „које структурирају друштво и дефинишу женску подређеност“³⁵, збирка прича *Мученице и грешнице* представља значајан уметнички документ, који кроз медијум књижевности бележи, истражује и провоцира историјске чињенице. Као што истиче критичар Ненад Станојевић у приказу романа *Велики Рат* Александра Гаталице, једна од вредности књижевности је управо „у томе што нам показује шта је урадила историја малом човеку, у чему се заправо састоји утицај малог човека на историјска дешавања и шта нам се, на крају, не мање важно, дешава сад. Тако књижевност са историјском тематиком разоткрива узроке великих трагедија цивилизације и осећа наговештаје будућих великих бура.“³⁶ Гласови безимених жена из дела, у

савременом добу, обремененом искуством низа сукоба на простору Балкана, проносе узнемирујућу аксиому о рату као примарно женској трагедији. *Њена* улога је израз комплексних захтева да се бори, али и да сачува мирнодопски систем вредности, оличен у категоријама: дом и породица. Уметничка тежња Драге Јовановић је била да стратегије дате борбе и очувања вредности транспонује на раван књижевности из домена реалног женског искуства.

У складу са гинокритичким истраживањима, која позивају на ревизију књижевне историје и ревалоризацију читавог спектра књижевних дела српских списатељица, чини се да је време да се отвори дискусија о значају стваралаштва Драге Јовановић за српску књижевност. Анализа овог дела је само иницијална тачка у процесу проучавању њених романа и приповедака, чији ће резултати, верујемо, обогатити наша сазнања о корпусу српске женске књижевности – књиженства и, након вишедеценијске дистанце, превазићи временски неспоразум између књижевнице, критике и публике.

¹ Јована Кулаузов Реба, *Женски Исток и Запад* (Београд: Задужбина Андрејевић, 2010), 18.

² Јован Скерлић, „Две женске књиге“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXXI, бр. 5, 1913, 379–391.

³ Валерија Пор, „Било је то давно...“, *Експрес политика*, 26. октобар 1965.

⁴ Живојин Бошков, прир., *Лексикон писаца Југославије* (Нови Сад: Матица српска, 1972), 76.

⁵ Милан Ђоковић, „Једна женска интроспекција“, *Мисао* XXXIX,5–8 (1932): 456.

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.*

⁸ Аритон Михајловић, „Драга Јовановић, *Верин случај*“, *Браничево* IX, 6, (1963): 123.

⁹ *Ibid.*, 123.

¹⁰ *Ibid.*, 124.

¹¹ Нада Годоровић, „Поетска проза Драге Јовановић“, *Браничево*, VII, 1–2, (1961): 153.

¹² *Ibid.*, 154.

¹³ Ана Коларић, „”Што нисам мушко?!“: представе о вези између жене и нације у часопису *Жена у ратним* поратним годинама (1911–1921)“, *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе*, 2013, број 3, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=88>.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ З. Црниловић, „Мученице и грешнице“, *Јужни преглед*, XI, 3, (1937): 141–143.

¹⁶ Годоровић, н.д., 121.

¹⁷ Божица Младеновић, „Рат и приватност: Први светски рат“, *Приватни живот код Срба у 20. веку*, ур. Милан Ристовић (Београд: Клио, 2007), 771.

¹⁸ Драга Јовановић, *Мученице и грешнице*, (Београд: Издање књижарнице Јеремије Ј. Целебџића, 1937): 10.

¹⁹ *Ibid.*, 13.

²⁰ *Ibid.*, 18–19.

²¹ *Ibid.*, 25.

²² *Ibid.*, 31.

²³ *Ibid.*, 57.

²⁴*Ibid*, 57–8.

²⁵*Ibid*, 58–59.

²⁶*Ibid*, 59.

²⁷ Катерина Колозова, „Замишљање лица „Реалног“ : нека разматрања о рату и насиљу“, *Генеро часопис за феминистичку теорију*, електронско издање, 2007, број 1, <http://www.zenskestudie.edu.rs/pdf/katerina.pdf>

²⁸ Драга Јовановић, н.д., 59.

²⁹*Ibid*, 115.

³⁰*Ibid*, 114.

³¹*Ibid*, 120.

³²*Ibid*, 124.

³³*Ibid*, 126.

³⁴ Лида Склевицки, „Конји, žene, ratovi itd.:problem utemeljenja historije žena u Jugoslaviji“, страна посећена 18. августа 2015, http://www.womenngo.org.rs/sajt/sajt/izdanja/feministicke_sveske/FS_S9/KONJI.htm

³⁵ Ненси Хартсок, „Фуко о моћи : теорија за жене?“, *Женске студије*, 2007, 1, <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-1/283-fuko-o-moci-teorija-za-zene>

³⁶ Ненад Станојевић, „Велики рат између историје и фикције“ *Летопис Матице српске*, 493, свеска 1–2, јануар-фебруар (2014), http://www.maticasrpska.org.rs/letopis/letopis_493_1_2/Stanojevic.pdf

ЛИТЕРАТУРА :

Бошков, Живојин, прир., *Лексикон писаца Југославије*, Нови Сад: Матица српска, 1972.

Ђоковић, Милан, „Једна женска интроспекција“, *Мисао* XXXIX, 5–8, 1932: 456.

Јовановић, П. Драга, *Мученице и грешнице*, Београд: Издање књижарнице Јеремије Ј. Целебџића, 1937.

Коларић, Ана, „”Што нисам мушко?!“: представе о вези између жене и нације у часопису Жена у ратним поратним годинама (1911–1921)“, *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе*, 2013, број 3, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=88>.

Младеновић, Божица, „Рат и приватност: Први светски рат“, *Приватни живот код Срба у 20. веку*, ур. Милан Ристовић, Београд:Клио, 2007.

Реба, Кулаузов Јована, *Женски Исток и Запад*, Београд: Задужбина Андрејевић, 2010.

Скерлић, Јован, „Две женске књиге“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXXI, бр. 5, 1913, 379–391.

Sklevicki, Lidija, „Konji, žene, ratovi itd.:problem utemeljenja historije žena u Jugoslaviji“, страна посећена 18. августа 2015,

http://www.womenngo.org.rs/sajt/sajt/izdanja/feministicke_sveske/FS_S9/KONJI.htm

Станојевић, Ненад, „Велики рат између историје и фикције“ *Летопис Матице српске*, 493, свеска 1-2, јануар-фебруар (2014), http://www.maticasrpska.org.rs/letopis/letopis_493_1_2/Stanojevic.pdf

Тодоровић, Нада, „Поетска проза Драге Јовановић“, *Браничево*, VII, 1-2, 1961: 153.

Хартсоп, Ненси, „Фуко о моћи : теорија за жене?“, *Женске студије*, 2007, 1,

<http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-1/283-fuko-o-moci-teorija-za-zene>

Црниловић, З., „Мученице и грешнице“, *Јужни преглед*, XI, 3, 1937: 141–143.

UDC

821.163.41.09-32 Јовановић Д.

355.01-055.2(497.11)"1915"

Jovana REBA

Original scientific article

High School of Sremski Karlovci

Draga Jovanović, *Martyrs and Sinners* (1937) – A Collection of Short Stories on WWI

In the historical, social, political, and artistic documents from WWI, the nameless character of a woman looms over the horrific events, suffering, disease and death like a shadow. In order to define Her contours and reconstruct Her story I have studied the work of women artists who inscribed the experience of the Great War into the literary level. The central place of this women's archive was given to Draga Jovanović's short story collection *Martyrs and Sinners*. Draga Jovanović (1885-1975) was a Serbian writer who graduated from the University of Geneva in 1911. There she won the first prize for the psychodramatic poem "A Night in Venice" (1909). In the first half of the 20th century Jovanović published two novels, *No name* (1931) and *The Case of Vera* (1963), two short stories collections *Martyrs and Sinners* (1937) and *Mosaic of Reality and Dreams* (1965), a short story "Mother"

(1961), a collection of poems *Midsummer Night's Dream* (1933) and a play "Autumn Night – Winter Night" (1966). In her works she addressed the problem of motherhood, illegitimate pregnancy in a traditional society, love, disease, and death. In the short story collection *Martyrs and Sinners*, the once popular and now forgotten writer Draga Jovanović set the framework for describing the female war space in Serbia in 1915, shedding light on life from different angles of martyrs and sinners, faced with the horrors of poverty, slavery, famine, and death. The analysis will show that we are faced with a precious artistic testimony of the female side of war, rich in aesthetic value and worthy of entering the literary canon

Keywords: World War I, war prose, Draga Jovanovic, a collection of stories *Martyrs and sinners*, women's role in the war